

Goddelijke verheffing of spel van vrees en lust? Het sublieme bij Longinus, Burke en Kant

Emanuel Rutten

Abstract

In de Westerse traditie zijn verschillende opvattingen ontwikkeld over de aard van de sublieme ervaring. In dit artikel worden de opvattingen van Longinus, Burke en Kant besproken en onderling vergeleken. Duidelijk wordt gemaakt dat de duiding van Longinus uit de eerste eeuw fundamenteel verschilt van de latere achttiende eeuwse duidingen van Burke en Kant. Daarnaast wordt betoogd dat de opvattingen van Burke en Kant desalniettemin bepaalde aspecten bevatten die juist een treffende aanvulling vormen op het Longiniaanse sublieme. Door Longinus' sublieme met deze aspecten te verrijken ontstaat een notie van het sublieme die maximaal recht doet aan deze complexe ervaring.

Introductie

Direct aan het begin van zijn verhandeling *Over het sublieme* maakt de anoniem gebleven Longinus uit de eerste eeuw na Christus duidelijk wat hij met zijn geschrift op het oog heeft. Hij is niet geïnteresseerd in het definiëren van het sublieme. Longinus wil ingaan op de vraag hoe we het sublieme kunnen bereiken. Zo stelt hij:

Caecilius probeert ons met eindeloos veel voorbeelden te laten zien wat het sublieme eigenlijk is – alsof wij daar nog nooit van gehoord hebben – maar de vraag hoe we onze eigen talenten kunnen benutten om tot een grotere verhevenheid te komen, heeft hij vreemd genoeg niet behandeld, alsof dat er niet bij hoort.¹

Het hoeft ons daarom niet te verbazen dat de vraag naar wat het sublieme is door Longinus nergens aan de orde wordt gesteld. Hij veronderstelt blijkbaar dat het antwoord op deze vraag bij zijn lezerspubliek algemeen bekend is en daarom niet apart behandeld hoeft te worden. De uiteenzettingen van Longinus over het bereiken van het sublieme lijken echter nadrukkelijk te verwijzen naar één bepaalde invulling van het sublieme. In dit artikel zal ik deze opvatting bespreken en laten zien dat zij fundamenteel verschilt van de door Edmund Burke (1729-1797) en Immanuel Kant (1724-1804) in de achttiende eeuw gegeven duidingen van de sublieme ervaring². Zo wordt duidelijk dat Longinus' sublieme bij Kant en Burke niet of nauwelijks een rol van betekenis speelt. Ook zal ik laten zien dat desalniettemin bepaalde aspecten van Burkes en Kants sublieme een passende aanvulling vormen op de bij Longinus aangetroffen duiding van de sublieme ervaring. Door nu het Longiniaanse sublieme met deze aspecten te verrijken ontstaat een notie van het sublieme die maximaal recht doet aan deze complexe ervaring.

Het sublieme bij Longinus: grote gedachten en bezielde emoties

Longinus blijft in zijn verhandeling dicht bij de retorische traditie van het geschreven en gesproken woord. Het sublieme wordt opgewekt door magistrale poëtische tekstpassages waarin grote gedachten en diepe bezielde emoties op treffende wijze worden uitgedrukt. De geestelijke grootheid en de felle hartstochten van de auteur zijn dan ook essentieel om het sublieme te bereiken.³ Het sublieme ontstaat precies daar waar de auteur op voortreffelijke en

---

¹ Longinus, *Het sublieme* (2000), 21.

² Ook de in de vorige eeuw door J-F Lyotard ontwikkelde notie van het sublieme wijkt sterk af van Longinus' duiding van het sublieme. Zie ook het artikel in deze bundel over het sublieme bij Lyotard van J. Idema.

³ a.w., 30.

weergaloze wijze zijn grote gedachten en bewogen hartstochten weet over te brengen op zijn publiek. Het sublieme gaat gepaard met een passievolle en geestrijke wisselwerking tussen auteur, tekst en publiek. Zij brengt de hartstochten in beweging en verheft de geest.⁴

Het sublieme bij Longinus is dan ook wezenlijk betrokken op verheffing. Zij duidt op het bereiken van ‘hoogte’ en heeft dan ook te maken met ‘niveau’.⁵ Zo stelt Longinus: “Want onze ziel verheft zich, onwillekeurig, door wat werkelijk subliem is. Ze neemt een hoge vlucht en wordt van vreugde vervuld, vreugde en trots, alsof ze wat ze hoorde zelf heeft gemaakt.”⁶ Het sublieme is een bron van vreugde. Zij verwondert ons en brengt ons in een staat van vervoering. Het sublieme ‘tilt ons op’.

Hoewel we het sublieme kunnen herkennen aan haar uitwerking op onze hartstochten, is zij vooral de weerklang van grootheid van geest.⁷ De ‘grote gedachte’ vormt een cruciaal bestandsdeel van de sublieme ervaring.⁸ Longinus verbindt het bereiken van het verhevene dan ook onlosmakelijk met het streven naar diepte.⁹ Hij kent een doorslaggevend belang toe aan de aanwezigheid van diepgaande geestrijke inhoud. Zonder een diepe betekenis kan er van een sublieme ervaring geen sprake zijn. Het is juist deze inhoudelijke verdieping die ‘ontwikkelde en geletterde mannen’ tot grote geestelijke gedachten moet brengen.¹⁰ Om deze geestvervoerende diepgang te bereiken moet de auteur beschikken over geniale inspiratie en uitzonderlijk talent. Zo tekent zich bij Longinus een opvatting af van het sublieme als zijnde een schitterende onweerstaanbare expressie van grootse diepzinnige geestrijke gedachten. Het sublieme wekt zowel bewondering als verbijstering.¹¹ Zij gaat gepaard met een krachtige diepe virtuositeit die ons overweldigt.¹²

Reiken tot voorbij de grenzen van de kosmos

Het sublieme zoals dat bij Longinus kan worden aangetroffen is hiermee echter nog niet voldoende gekarakteriseerd. We naderen nog niet tot de kern van het sublieme zoals dat bij Longinus gevonden kan worden. Zo kent het sublieme bij Longinus ook een morele dimensie. De grootheid van de geest als essentiële bron van het sublieme wordt door Longinus nadrukkelijk in verband gebracht met de kwaliteit van de ziel.¹³ De hele persoonlijkheid is van belang voor het streven naar het sublieme. Auteurs die in staat worden geacht om sublieme passages te produceren dienen zich verre te houden van zaken als genotzucht en geldhonger. Dit soort neigingen belemmeren de ontwikkeling van de juiste morele persoonlijkheid voor het kunnen bereiken van het sublieme.¹⁴

Met het in het spel brengen van het morele overstijgt Longinus de notie van het sublieme als louter een voortreffelijke geestvervoerende expressie van een grote diepzinnige gedachte. Er is blijkbaar nog iets meer aan de hand. Door ons af te vragen wat dit zou kunnen zijn naderen we tot de kern van het sublieme zoals dat door het traktaat van Longinus wordt

⁴ a.w., 22, 29, 46, 65.

⁵ a.w., 42.

⁶ a.w., 29.

⁷ a.w., 31.

⁸ a.w., 30.

⁹ a.w., 22.

¹⁰ a.w., 29.

¹¹ a.w., 22.

¹² a.w., 22.

¹³ a.w., 32, 86.

¹⁴ a.w., 84, 87.

aangereikt. De volgende passage uit het traktaat van Longinus biedt ons toegang tot deze kern:

Wat stond die haast goddelijke schrijvers eigenlijk voor ogen, toen ze streefden naar het allerhoogste in de literatuur en minachting voelden voor precisie in elk detail? Toch vooral dit: dat de natuur ons mensen niet bestemd heeft om te leven als miezerige en onbeduidende wezens, maar ons in het leven en in de wijde kosmos bracht als in een geweldig festival, om daar toeschouwers te zijn van de wedstrijden én geestdriftige deelnemers. Zij plantte in onze zielen vanaf het begin een onweerstaanbaar verlangen naar al wat groot is en goddelijker dan wijzelf. Daarom is het hele universum nog niet groot genoeg voor het bereik van het menselijk schouwen en denken, maar overschrijden onze gedachten dikwijls de grenzen van het heelal. Wie het leven van alle kanten bekijkt en ziet hoezeer het buitengewone, het grote en het schone in alles de overhand heeft, zal weldra begrijpen waartoe wij zijn geboren.¹⁵

Het sublieme is volgens Longinus een object van verlangen dat ons aantrekt omdat de mens van nature verlangt naar wat groot en goddelijk is. Het streven naar het verhevene blijkt betrekking te hebben op het willen reiken naar het allerhoogste dat buiten de kosmos is gelegen. In dit streven stijgen wij noodzakelijk boven onszelf uit. Hierin ziet Longinus zelfs een opdracht voor de mens. De mens is geboren om te willen reiken naar het allerhoogste en de literatuur leent zich hier uitstekend voor omdat we juist in de literatuur zoeken naar datgene wat het menselijke overstijgt.¹⁶ Dit allerhoogste wordt door Longinus geïdentificeerd met het goddelijke. Zo noemt Longinus schrijvers die het sublieme weten te bereiken ‘haast goddelijk’.¹⁷ Zij zijn volgens hem de geniale redenaars die worden geïnspireerd door de bovenmenschelijke groothed van de kosmos. Het ‘genie van de oude schrijvers’ wordt door Longinus dan ook in verband gebracht met ‘openingen naar het heilige’.¹⁸ Bovendien noemt hij de met een sublieme ervaring gepaard gaande verbijstering een ‘goddelijke verbijstering’ die ons ‘een diepere betekenis verleent’.¹⁹ Zijn identificatie van het allerhoogste met het goddelijke blijkt ook uit zijn uitspraak dat de diepe inhoud van sublieme passages ons moet brengen tot “dicht bij de grote gedachten van God zelf.”²⁰ Precies daarom is ook de morele gesteldheid van de ziel van de auteur en haar toehoorders van belang. Men mag niet louter oog hebben voor het vergankelijke in de mens, maar dient zich juist te richten op het onvergankelijke en eeuwige om toegang te kunnen krijgen tot het voorbij de grenzen van onze kosmos gelegen allerhoogste goddelijke.²¹

Raken aan de goddelijke oorsprong

Het met geest en ziel ervaren van de nabijheid van de goddelijke oorsprong betreft zo bij Longinus de kern van het sublieme. In de sublieme ervaring komen wij in aanraking met de allerhoogste buiten onszelf gelegen goddelijke zijnsgrond van al wat is. De sublieme gewaarwording vormt zo een opening naar het goddelijke beginsel van de werkelijkheid. Wij raken in de sublieme ervaring aan de eerste oorzaak van de werkelijkheid. Wij ervaren in het sublieme iets dat niet alleen veel groter is dan onszelf, maar dat ons geheel overstijgt en bovendien in belangrijke mate constitueert. Het kunnen ervaren van de goddelijke zijnsgrond vereist echter een bijzondere ontvankelijkheid voor de hoogste zjinsoorzaak. Wij dienen te

---

¹⁵ a.w., 73.

¹⁶ a.w., 75.

¹⁷ a.w., 73.

¹⁸ a.w., 44.

¹⁹ a.w., 31.

²⁰ a.w., 74.

²¹ a.w., 86.

beschikken over een grote geest en diepe ziel. Zo moeten wij beseffen dat de grandeur van onze menselijke geest en ziel niet uitsluitend van deze wereld afkomstig kan zijn. Alleen door een dergelijke morele geestrijke gesteldheid is het voor de mens mogelijk om in de ervaring van het sublieme te reiken tot aan de ultieme allerhoogste goddelijke oorsprong van al wat is.

Eveneens lijkt in de sublieme ervaring ons denken en voelen in elkaar over te lopen of zelfs geheel samen te vallen. We ervaren tegelijkertijd felle emoties en grootse gedachten. In de gewaarwording van het sublieme ontdekt de over het juiste talent beschikkende mens dat haar wezen zich niet volledig in zichzelf, maar deels buiten zichzelf bevindt. De mens ziet door de sublieme ervaring in dat haar essentie in eerste en laatste instantie bepaald wordt door haar betrekking tot de goddelijke oorsprong van de kosmos. Het sublieme leert ons zo iets over het geheel van de werkelijkheid en onze plaats daarin.

Het sublieme heeft bij Longinus dan ook wezenlijk betrekking op ons streven naar de allerhoogste buiten de kosmos gelegen goddelijke oorsprong van de kosmos. Deze ons universum overstijgende dimensie van het sublieme vertoont opvallende overeenkomsten met Plato's spreken in *De Staat* over de Idee van het Goede als het ultieme beginsel van de werkelijkheid waartoe wij ons aangetrokken voelen en waarnaar wij van nature sterk verlangen. Er zijn meer parallelles tussen het denken van Plato en Longinus. Het Platonisme wordt bijvoorbeeld gekenmerkt door een hechte samenhang tussen esthetiek, wijsheid en moraliteit. Deze eenheid vinden we ook bij Longinus. Uit zijn traktaat blijkt immers dat het sublieme zowel grootse diepgaande gedachten als een juiste morele persoonlijkheid vereist. Daarnaast beweren beiden dat de mens zich niet moet blindstaren op het vergankelijke. We dienen juist oog te hebben voor het onveranderlijke en eeuwige om in aanraking te kunnen komen met het allerhoogste. Dit moet bovendien volgens beiden gepaard gaan met het beteugelen van onze begeerten. Verder wordt bij Plato de liefde voor de Idee van het Goede deels opgewekt doordat wij in dit allerhoogste Idee de uiteindelijke oorsprong van een kosmische orde onderkennen waartoe ook onze eigen menselijke ziel behoort. Een soortgelijke gedachte vinden we bij Longinus. Zo stelt hij: "Het emotionele en het sublieme liggen dicht bij ons hart omdat we er een directe verwantschap mee hebben."²²

De opvattingen van Longinus over het allerhoogste wijken in een belangrijk opzicht echter af van die van Plato. We hebben al gezien dat Longinus het allerhoogste identificeert met het 'goddelijke'. Dit goddelijke lijkt voor Longinus te verwijzen naar het bestaan van één enkele Godheid ofwel God. Zo spreekt hij over "de grote gedachten van God zelf."²³ Ook wijst hij erop dat Mozes in Genesis over de Godheid heeft gesproken op een wijze die recht doet aan de waardigheid en macht van God.²⁴ Dergelijke uitspraken passen niet bij Plato. Plato beschouwt het allerhoogste beginsel van de werkelijkheid immers als een abstract Idee in plaats van als een eerbiedwaardig en almachtige persoon. Het is dan ook voorstellbaar dat Longinus mede is beïnvloed door het Joodse monotheïsme.

Het sublieme bij Burke: pijn en lust

In zijn *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone* uit 1757 kiest Burke voor een volstrekt andere benadering van het sublieme. Hij breekt totaal met de duiding van het sublieme zoals dat door het traktaat van Longinus wordt aangereikt. Bij Burke is het sublieme een ervaring die wordt opgewekt door gevoelens

---

²² a.w., 54.

²³ a.w., 74.

²⁴ a.w., 35.

van vrees of pijn. Hierbij moet vrees worden begrepen als angst voor pijn of voor de dood. Het beginsel van het sublieme is bij Burke dan ook de verschrikking.²⁵ Zo stelt Burke:

Alle dingen die, op welke manier dan ook, gedachten aan pijn en gevaar kunnen wekken, met andere woorden, alle dingen die op de een of andere manier angstaanjagend zijn, of verband houden met iets verschrikkelijks, of een vergelijkbare uitwerking hebben als angst en afschuw, zijn een bron van het sublieme. Zij zijn in staat de sterkste emotie op te wekken die de geest kan ondergaan.²⁶

Een sublieme ervaring wordt bij Burke dus opgewekt door vreeswekkende ofwel angstaanjagende objecten. Deze afschrikwekkende objecten vormen voor ons een potentieel gevaar doordat zij een reusachtige macht en kracht uitstralen. We zijn hier ver verwijderd van het Longiniaanse sublieme. Precies omdat het sublieme bij Burke wordt gefundeerd op angst en pijn kan de sublieme ervaring niets te maken hebben met het scheppen van geestvervoerende, onze ziel verheffende, gevoelens van vreugde zoals bij Longinus. Het sublieme betreft bij Burke iets afschrikwekkends in plaats van het allerhoogste goddelijke waarnaar wij verlangen en dat ons sterk aantrekt en in vervoering brengt.

De sublieme ervaring betreft volgens Burke eveneens een ervaring van genot. Volgens Burke ervaren wij in de sublieme gewaarwording genot omdat er tijdens de sublieme ervaring een sterke afname optreedt van de aanvankelijk gevoelde pijn of vrees.²⁷ Deze vermindering ontstaat doordat wij ons ineens realiseren dat we een voldoende veilige afstand tot het afschrikwekkende dreigende object innemen om ons voortbestaan ofwel zelfbehoud te verzekeren.²⁸ Zo stelt Burke: "Wanneer pijn en gevaar te dichtbij komen, zijn zij niet in staat ons enig genot te verschaffen; maar op een zekere afstand, en met enige aanpassing, kunnen zij ons genot brengen."²⁹ Genot en verschrikking gaan bij Burke tijdens de sublieme ervaring hand in hand omdat onze veilige afstand tot het dreigende object de verschrikking genietbaar maakt. Het sublieme is zo een combinatie van vrees en genot.

Verder onderkent Burke, in tegenstelling tot Longinus, geen morele dimensie in zijn duiding van het sublieme. Ook ontbreekt bij Burke een onze leefwereld overstijgende (transcendente) dimensie van het sublieme, zoals we deze aantreffen bij Longinus. Bij Burke wordt de door angstaanjagende objecten veroorzaakte sublieme gewaarwording namelijk gefundeerd in het streven van de mens naar zelfbehoud ofwel naar haar voortbestaan in *deze* natuurlijke wereld. Het sublieme heeft bij Burke zo een louter binnenwereldse (immanente) oorsprong. Volgens hem is de sublieme ervaring een nationalistische hartstocht waarbij ons redevermogen geen rol speelt. Hij benadert het sublieme strikt als fysiologisch fenomeen: de bij de sublieme ervaring behorende gevoelens van vrees en lust hebben slechts te maken met hevige spanningen, samentrekkingen of beroeringen van de zenuwen in ons lichaam.³⁰

Zo wordt duidelijk hoe ver Burke afstaat van Longinus' duiding van het sublieme. We treffen bij Burke een nationalistische esthetica. Hij onderzoekt hoe zintuiglijk ervaarbare objecten op mechanische wijze inwerken op onze zintuigen en ons vervolgens fysiologisch beroeren.³¹ Hierbij veronderstelt Burke dat de waarneembare eigenschappen van de dingen op

---

²⁵ Burke, *Het sublieme en het schone* (2004), 113.

²⁶ a.w., 92.

²⁷ a.w., 89.

²⁸ a.w., 103, 197.

²⁹ a.w., 93.

³⁰ a.w., 193.

³¹ a.w., 173, 189.

wetmatige wijze bepalen of wij een gegeven voorwerp als subliem ervaren.³² Met deze benadering van het sublieme staat Burke in de traditie van het op John Locke teruggaande achttiende-eeuwse Britse empirisme. Hij richt zich voor het duiden van het sublieme immers op de fysiologie van onze zintuiglijke ervaring in plaats van op het domein van geestrijke gedachten. De bij Longinus cruciale intellectuele dimensie van inspirerende zielsverheffende inzichten ontbreekt dan ook bij Burke. Volgens hem komt ons verstand in de sublieme ervaring zelfs geheel ‘tot stilstand’.³³

Verbazing en ontzetting

Toch bevat Burkes karakterisering van het sublieme twee aspecten die we onvoldoende bij Longinus aantreffen en die bovendien beschouwd kunnen worden als een verrijkende en daardoor passende aanvulling op de Longiniaanse notie van het sublieme. Zo zagen we dat volgens Burke tijdens de sublieme ervaring de aanvankelijke gevoelens van pijn en vrees enorm worden ingeperkt omdat wij een voldoende veilige afstand tot het beangstigende object innemen. Hierdoor overheerst in de gewaarwording van het sublieme uiteindelijk een huiverend en schokkend gevoel van verbazing in plaats van hevige vrees en pijn.³⁴ Zonder genoemde veilige afstand zou de ervaring van het machtige object samenvallen met louter lijden en niet langer als een sublieme gewaarwording gekwalificeerd kunnen worden. Precies dit fascinerende geagiteerde gevoel van ontzetting, schrik en verbijstering maakt volgens Burke de ervaring van een object pas werkelijk subliem. Zo stelt hij: “De hartstocht die wordt veroorzaakt door het grote en sublieme in de natuur, waar deze oorzaken hun grootste kracht uitoefenen, is de verbazing.” Even later merkt Burke bovenbien op: “De verbazing is, zoals ik zei, een uitwerking van het sublieme in de hoogste graad.”³⁵ Burke maakt het met een schok gepaard gaande gevoel van ontzetting tot het gevoel dat de sublieme gewaarwording bij uitstek kenmerkt. Hoewel Longinus een enkele keer bijna terloops wijst op de sublieme ervaring als combinatie van bewondering en verbijstering en op het sublieme als een onweerstaanbare ons overweldigende kracht³⁶, dient toch te worden opgemerkt dat juist Burke de verbazing en ontzetting expliciet en nadrukkelijk als een onontbeerlijk hoofdmoment van de sublieme ervaring heeft onderkend. Door zijn nadruk op verbazing en ontzetting maakt Burke duidelijk dat het sublieme niet alleen betrekking heeft op eloquente verheffing. Een werkelijk sublieme ervaring omvat verbazing ofwel een sterk geïntensiveerde verhevigde beleving.

Burkes aandacht voor verbazing en ontzetting en in het verlengde daarvan voor de hoge intensiteit van de sublieme ervaring tast echter de kern van het Longiniaanse sublieme niet aan. Hoe zou een sublieme gewaarwording immers het ervaren van de allerhoogste goddelijke zijnsoorsprong kunnen betreffen zonder tegelijkertijd een vurig en opgewonden gevoel van verbazing en ontzetting te omvatten? Een dergelijke ongetwijfeld onweerstaanbare en onvergetelijke ervaring kan niet anders dan gepaard gaan met een intens gevoel van verbazing. De toeschouwer wordt immers getroffen door de plotselinge nabijheid van de goddelijke grond. Hierdoor moet hij of zij wel in een hevig bewogen geagiteerde staat van geïntensiveerde aandacht en opwinding raken. Het onverwachte schokeffect speelt hierbij een rol. In een plotselinge schok worden we geconfronteerd met de goddelijke allerhoogste

---

³² a.w., 226.

³³ a.w., 101, 112, 167.

³⁴ a.w., 112.

³⁵ a.w., 112.

³⁶ Longinus, 22, 31.

oorsprong van het zijnsgeheel. De als schok gevoelde verbazing en ontzetting loopt zo vooruit op de uiteindelijke verheffing. De door Burke benadrukte verbazing en ontzetting en daardoor zijn nadruk op de hevige intensiteit van de sublieme ervaring passen daarom uitstekend bij de notie van het sublieme zoals aangereikt door het traktaat van Longinus. De verbazing is dan echter niet zoals bij Burke gegrond in gevoelens van angst, vrees en pijn. Zij is juist gefundeerd in de onverwachte confrontatie met een aansprekende voortreffelijke expressie van een wonderbaarlijk grootse en diepzinnige gedachte welke onze moreel ontwikkelde gevoelens op buitengewone wijze treft en ons zo heel sterk aangrijpt. De verbazing slaat op intense verrukking in plaats van op pijn.

Onbestemde duisternis

Een tweede opvallend aspect bij Burke betreft de rol van duisternis als bron van het sublieme. Volgens Burke draagt het duistere of onbepaalde in hoge mate bij tot de sublieme ervaring.³⁷ Het donkere, verborgene en onbestemde spelen een belangrijke rol bij het tot stand komen van sublieme gewaarwordingen. In het traktaat van Longinus komt het door Burke onderkende aspect van duisternis, verborgenheid en onbestemdheid niet voor. Toch vormt het element van duisternis en onbepaaldheid een passende aanvulling op het Longinaanse sublieme. Om dit aspect van onbestemdheid in verband te kunnen brengen met Longinus' notie van het sublieme is het net zoals bij het hiervoor besproken element van verbazing en ontzetting van belang om de rol van onbestemde duisternis niet zoals Burke deed te funderen in vrees en pijn. Het Longiniaanse sublieme brengt ons namelijk in aanraking met de goddelijke oorsprong van het zijnsgeheel. In de sublieme ervaring weten we ons voor heel even verbonden met de absolute oorsprong van al wat is. Dit betekent echter nog niet dat wij haar in deze ervaring kunnen doorgronden. Zij wordt voor ons niet kenbaar. Het object van het sublieme staat namelijk voor iets dat radicaal anders is en daarom buiten alle ons bekende categorieën valt. Hoewel wij in de sublieme gewaarwording iets beleven van de existentie en grandeur van de goddelijke grond, blijft deze zjinsoorzaak voor ons toch een groot geheim, een diep mysterie. De ultieme zijnsgrond blijft verborgen en onbepaald. Het goddelijke heeft iets raadselachtigs. Zij duidt op een ontzagwekkend mysterie dat uiteindelijk ook in de sublieme ervaring verborgen blijft. Dit geheim kan in een sublieme expressie treffend worden uitgedrukt door gedoseerd gebruik te maken van het effect van onbestemde duisternis. Deze donkere onbepaaldheid dient de in de sublieme ervaring centraal staande grootse verheven gedachte dan wel te ondersteunen in plaats van te overvleugelen.

Het sublieme bij Kant: oneindigheid en vrijheid

In zijn *Kritiek van het oordeelsvermogen* uit 1790 zet Kant zijn opvatting van het sublieme uiteen. Kant maakt een onderscheid tussen het mathematisch en dynamisch sublieme.³⁸ In het mathematisch sublieme laat ons voorstellingsvermogen het afweten omdat zij niet in staat is een gegeven reusachtig groot object als één afgeronde aanschouwing te representeren, zoals bij het betreden van de Sint Pieter. Hierdoor ontstaat een gevoel van onlust. Dit gevoel van onbehagen wordt echter opgevolgd door een gevoel van lust zodra blijkt dat wij met onze rede ideeën van absolute totaliteit en absolute oneindigheid toch grip kunnen krijgen op het gegeven enorm omvangrijke object. Het mathematisch sublieme betreft het denken van de absolute totaliteit of absolute oneindigheid. Hoewel ons voorstellingsvermogen het object niet

---

³⁷ Burke, 115, 117, 120.

³⁸ Kant, *Kritiek van het oordeelsvermogen* (2009), §24.

in haar vizier krijgt zijn we dankzij de tussenkomst van deze rede ideeën toch in staat om greep op het object te krijgen.

In het geval van het dynamisch sublieme gaat het om machtige, ons overweldigende, natuurverschijnselen die vrees inboezemen zoals een ziedende orkaan of vulkaanuitbarsting. Deze vrees veroorzaakt onlust. Het natuurgeweld roept ook weerstand op. Wij willen ons tegen dit geweld verzetten. Dit verzet wordt uiteindelijk gevonden in het besef dat wij als vrije morele wezens boven de natuurverschijnselen staan. De woeste onheilspellende krachten van de natuur kunnen onmogelijk onze vrijheid en zedelijkheid vernietigen. Door het denken van het in ons aanwezige rede idee van de absolute vrijheid overwinnen wij onze angsten voor het ons bedreigende machtige natuurgeweld. Wij verheffen ons als vrije zedelijke wezens boven de door deterministische wetten geregeerde natuur. Dit besef veroorzaakt bij ons een lustgevoel.

Beide, het mathematisch en dynamisch sublieme, klinken dan ook reeds door in het besluit van Kants *Kritiek van de praktische rede* uit 1788: "Twee dingen vervullen de geest met steeds nieuwe en toenemende bewondering en eerbied, hoe vaker en langduriger het denken zich ermee bezighoudt: de sterrenhemel boven mij en de morele wet in mij." Nu is Kant in zijn uitleg van het sublieme sterk beïnvloed door Burke. Ook bij Kant betreft de sublieme ervaring een gevoelsbeweging van onlust naar lust. Welbehagen en onbehagen zijn erin onlosmakelijk met elkaar verbonden. Kant neemt dus Burkes uitleg van het sublieme als contrastharmonie van lust en onlust over: het sublieme is een spanningsvolle combinatie van genot en vrees.

Zoals aangegeven gaat bij Burke de sublieme ervaring gepaard met genot omdat de aanvankelijk gevoelde angst afneemt doordat wij ons ineens realiseren dat we een voldoende veilige afstand tot het angstaanjagende object innemen. Dit element van veilige afstand speelt ook een cruciale rol bij het dynamisch sublieme van Kant. Een voldoende afstand tot het waargenomen natuurgeweld is namelijk ook voor Kant essentieel om onze angst voor de ons overweldigende natuurkrachten te overwinnen en zo lust te kunnen ervaren.

Ondanks Kants teruggrijpen op wezenlijke concepten van Burke lijkt hij in tegenstelling tot Burke toch de weg naar het klassieke Longiniaanse sublieme weer enigszins te hebben teruggevonden. Zo worden wij ons in de sublieme gewaarwording bewust van de bovenzinnelijke aard van onze rede. In de sublieme ervaring ontdekken wij namelijk dat we door onze rede over het vermogen beschikken om ideeën te denken die onmogelijk te representeren zijn, maar dankzij welke we wel greep krijgen op onmetelijke en machtige ons overweldigende natuurverschijnselen. De in ons kenvermogen gegeven rede ideeën gaan ons voorstellingsvermogen te boven en zijn precies daarom in staat om ons in contact te brengen met de bovenzintuiglijke (noumenale) wereld. Daarom kunnen wij in de sublieme ervaring de zintuiglijke (fenomenale) wereld van de natuurverschijnselen transcendieren en in aanraking komen met de noumenale wereld. Ons denken wordt zich zo in de sublieme gewaarwording bewust van haar geworteldheid in een bovenzintuiglijke noumenale werkelijkheid.

Het sublieme kent bij Kant bovendien net zoals bij Longinus een intellectuele geestelijke dimensie. Volgens Kant zijn het immers de bovenzinnelijke absolute ideeën van onze rede die waarlijk subliem zijn en welke ons als denkend subject doen verheffen boven de fenomenale werkelijkheid.³⁹ Kant staat ook in dit opzicht veel dichter bij Longinus dan Burke. Bij Burke wordt de ervaring van het sublieme namelijk zoals gezegd gereduceerd tot fysiologie. Burkes naturalistisch geïnspireerde sublieme is uiteindelijk niet meer dan een strikt mechanisch veroorzaakte hartstocht waarbij ons redevermogen geen enkele rol speelt.

---

³⁹ a.w., §23, 25, 26.

Daarnaast brengt Longinus zoals besproken het sublieme in verband met het bezitten van een kwalitatief hoog ontwikkelde ziel die zich niet langer blindstaart op het vergankelijke en begeerlijke in de mens. Het Longiniaanse sublieme kent naast het element van overschrijding van het zintuiglijke (transcendentie) en het aspect van intellectualiteit dus ook een duidelijk moreel moment. Zoals we zagen is ook Kants notie van het dynamisch sublieme verbonden met zedelijkheid en moraliteit. Het dynamisch sublieme heeft bij Kant net zoals bij Longinus een morele dimensie. Bovendien is volgens Kant een zekere morele aanleg en ontwikkeling vereist om het sublieme te kunnen ervaren, hetgeen ons sterk doet denken aan de nadruk van Longinus op de kwaliteit van onze ziel als essentiële voorwaarde om het sublieme te kunnen bereiken. Burkes duiding van het sublieme kent echter zoals gezegd geen morele invalshoek. Ook in dit derde opzicht staat Kant dichter bij Longinus dan bij Burke.

Nietigheid en enthousiasme

Ondanks genoemde overeenkomsten is het niet zo dat de noties van Kant en Longinus samenvallen. Zij verschillen juist sterk van elkaar. Kant stelt namelijk dat het sublieme uiteindelijk alleen gevonden kan worden in ons besef van het bovenzintuiglijke (noumenale) karakter van ons redevermogen.⁴⁰ Bij Longinus is daarentegen de ervaring van de goddelijke oorsprong van de kosmos kenmerkend voor de sublieme ervaring. We vinden bij Longinus een transcendentie die niet eindigt bij het noumenale karakter van de mens, maar zelfs reikt tot aan de goddelijke zijnsgrond van al het bestaande. De transcendentie beweging wordt bij Longinus, in tegenstelling tot bij Kant, ten einde voortgezet.

Toch zijn er ook bij Kant elementen te benoemen die in een bepaald opzicht een passende aanvulling vormen op het door het geschrift van Longinus aangereikte sublieme. Zo brengt Kant de sublieme ervaring nadrukkelijk in verband met een gevoel van nietigheid.⁴¹ Machtige oceanen of bergen, machtige stormen of vulkaanuitbarstingen resulteren in een gevoel van overmacht die ons onze nietigheid en kleinheid doet ervaren. Het door allerlei imponerende natuurverschijnselen overweldigd worden gaat bij Kant daarom gepaard met een specifiek gevoel van nietigheid of kleinheid tegenover deze onzagwekkende natuurkrachten. Dit gevoel van nietigheid verdraagt zich goed met het Longiniaanse sublieme zolang we deze nietigheid maar niet koppelen aan vrees. Gevoelens van nietigheid en onzag lijken immers op hun plaats wanneer wij plotseling geconfronteerd worden met de ver boven ons uitstijgende goddelijke zijnsgrond van al wat is. Het Longiniaanse sublieme betreft een intense ervaring van het voor even betrokken zijn op de zijnsoorsprong ofwel een vervoerende gewaarwording van het voor even nabij zijn van het goddelijke. Juist deze gewaarwording lijkt verbonden met een diep gevoel van nietigheid en onzag tegenover deze hoogste zijnsoorzaak. Het verschil met Kants duiding is hierbij wel dat dit gevoel van nietigheid niet door de immense natuurkrachten, maar door de hoogste zijnsoorsprong zelf wordt veroorzaakt. De door Kant gelegde nadruk op het gevoel van nietigheid is een welkom aanvulling op het Longiniaanse sublieme. Er wordt zo immers tegenwicht geboden tegen een mogelijk te eenzijdige nadruk op de ‘hubris’ van de mens zoals dat bijvoorbeeld blijkt uit het spreken van Longinus over het ‘zwellende gevoel van triomf’ dat in de mens ontstaat wanneer in de sublieme ervaring zijn geest “een deel van het aanschouwde voor zichzelf opeist.”

Naast het gevoel van nietigheid kan ook het door Kant aangebrachte verband tussen het sublieme en het enthousiasme genoemd worden als een treffende aanvulling op het Longiniaanse sublieme. Kant stelt dat het enthousiasme vanuit een esthetisch gezichtspunt

---

⁴⁰ a.w., §23, 25, 26.

⁴¹ a.w., §28.

gezien subliem is.⁴² Het enthousiasme is bij Kant een ‘extreme modus van het verhevene’.⁴³ Het is een ‘affect’ ofwel ‘hevige aandoening’ waarbij de verbeelding ‘ontketend raakt’ zonder dat er hierbij sprake is van een ‘ontregelde verbeelding’. Het enthousiasme leidt bij Kant dan ook niet tot ‘illusies’ of ‘waanzin’. Het enthousiasme is esthetisch verheven precies omdat dit gevoel wordt veroorzaakt door de ideeën van onze rede.⁴⁴ Deze ideeën geven ons een veel sterker bezielende impuls dan dat wat louter uitgaat van zintuiglijke voorstellingen. Kants duiding van het enthousiasme als een belangrijke modaliteit van het sublieme gevoel vult de klassieke Longiniaanse duiding van het verhevene treffend aan. Deze duiding is immers gefundeerd op een intens verlangen naar de eerste oorsprong van al wat is. Wij ondergaan dan ook sterke gevoelens van vervoering zodra wij in de sublieme gewaarwording de nabijheid ervaren van dit allerhoogste eerste beginsel. Een dergelijk reiken tot aan de goddelijke zijnsoorzaak leidt dan ook tot hevige gevoelens van verrukking. Deze gevoelens laten zich heel treffend karakteriseren door juist het enthousiasme. Wij kunnen niet anders dan enthousiast raken wanneer we in aanraking komen met dit ultieme object van verlangen. Niet voor niets is de ervaring van het sublieme een affectieve geestrijke vlam die ons geestdriftig maakt en enthousiasmeert.

Literatuurlijst

1. E. Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*, vertaald en ingeleid door Wessel Krul. Groningen 2004.
2. I. Kant, *Kritiek van de praktische rede*, ten geleide, vertaling en annotatie door Jabik Veenbaas en Willem Visser. Amsterdam 2006.
3. I. Kant, *Kritiek van het oordeelsvermogen*, ten geleide, vertaling en annotatie door Jabik Veenbaas en Willem Visser. Amsterdam 2009.
4. Longinus, *Over het sublieme*, vertaald door Michiel op de Coul, ingeleid door C.M.J. Sicking, nawoord door Jeroen A.E. Bons. Groningen 2000.
5. J-F. Lyotard, *Het enthousiasme. Kants kritiek van de geschiedenis*, vertaald door Frans van Peperstraten. Kampen 1991.
6. Plato, *De Staat*, vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam 1975.

---

⁴² a.w., §29.

⁴³ Lyotard, *Het enthousiasme* (1991), Hfdst 6.

⁴⁴ Kant, §29.